

УДК 321:316,422(477)

Н. Є. Степанова

кандидат історичних наук, доцент кафедри політології
Інститут соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 35, Французький б-р, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
тел. +38 0482 68 43 73, e-mail: odnec@mail.ru

А. О. Мілюкова

аспірантка кафедри політології
Інститут соціальних наук
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
к. 35, Французький б-р, 24/26, м. Одеса, 65058, Україна
тел. +38 0482 68 43 73, e-mail: nastazy@i.ua

**ВЗАЄМОДІЯ ПОЛІТИЧНИХ СУБ'ЄКТІВ ТА ІНСТИТУТІВ У СВІТІ
НОВІТНІХ СОЦІАЛЬНИХ ТЕОРІЙ**

В статті надається критичний аналіз існуючих наукових позицій щодо загальних механізмів взаємодії суб'єктів та інститутів, а також обґрунтовується доцільність використання певного поліпарадигмального підходу для вивчення політико-інституціональних трансформацій у перехідних суспільствах.

Ключові слова: політична трансформація, політичний інститут, новоінституційний підхід, структурно-діяльвісна парадигма.

Процес масштабних суспільних трансформацій, який майже двадцять років тому розпочався в Україні та інших державах, що виникли на теренах колишнього СРСР, привертає до себе пильну увагу і закордонних, і вітчизняних дослідників-суспільствознавців. Особливо активно досвід цих країн вивчається у межах транзитології — міждисциплінарної галузі суспільствознавства, зосередженої на проблемах переходу до демократії від попереднього, недемократичного типу розвитку. Відповідна наукова література сьогодні рясніє досить полярними оцінками щодо здобутків та невдач демократичного транзиту в посткомуністичному світі. Причому кількість останніх, песимістичних висновків і прогнозів з часом все більшає. Політичний режим, що на сьогодні сформувався в Україні, характеризують за допомогою концепту гібридності, або застосовуючи відомий прийом номінацій за принципом «демократій з прикметниками». В останньому випадку він отримує назву «електоральної», «формальної», «фасадної» або «дефектної» демократії.

Нескладно побачити, що головна претензія щодо недосконалості «нових демократій» стосується поверхневого і неефективного характеру функціонування в них демократичних інститутів і практик. Відзначається, що у переважній більшості зазначених суспільств стало фактом знівечення і переродження формальних демократичних структур і норм, запозичених із західних демократій. В цілому, не відкидаючи правомірність таких

констатацій, автори вважають, що спрощених пояснень такого становища (наприклад, через відсутність попереднього демократичного досвіду, слабкість громадянського суспільства або неякісний склад політичної еліти) сьогодні вже недостатньо.

З огляду на низький рівень довіри населення до майже всіх політичних інститутів, який раз по разу фіксують вітчизняні соціологи, ця проблема і в Україні є вкрай актуальною як в суто науковому, так і в практичному сенсі. Її теоретичне опрацювання, на думку авторів, вимагає гнучких поліпарадигмальних підходів щодо вивчення специфіки інституційної динаміки у суспільствах, що трансформуються, поєднання сучасних поглядів на феномен політичних інститутів з конкретними дослідженнями розповсюджених моделей взаємодії акторів як у межах інститутів, так і в процесі їхнього конструювання, впровадження, функціонування, легітимації та змінення. Найбільш придатними для з'ясування цих питань нам уявляються органічно пов'язані між собою концепції, які останні два-три десятиріччя формувалися у річищі нового інституціоналізму і структурно-діяльнісного підходу. Метою даної статті є висвітлення евристичних можливостей зазначених концепцій щодо аналізу політико-інституційних трансформацій в сучасній Україні.

Відомо, що інститути (і в традиційному, і в неklasичному, новому розумінні) є одними з найбільш консервативних елементів соціального життя, включаючи його політичну сферу. Вони не можуть бути змінені миттєво, завдяки тільки волі агентів. Усталеність та ефективність функціонування будь-якої політичної системи надають саме інститути, а кардинальні зміни інституційних структур відбуваються лише у певні періоди часу. Такі формотворчі моменти політичної історії, як правило, пов'язані з нездатністю наявних політичних інститутів впоратися з новим станом речей. Саме в таких ситуаціях індивіди й соціальні групи не тільки беруть участь у великій грі під назвою «політика», але й отримують можливість вносити зміни в її правила. Тобто, в періоди суспільних трансформацій найбільш рельєфно розкриваються механізми взаємодії та взаємозв'язків політичних суб'єктів та інститутів. І зовсім не дивно, що стрімкий розвиток нових версій інституціональної теорії припадає на 1980-ті роки, коли весь світ охопила «Велика трансформація» (К. Поланьї), а згодом «третя хвиля» демократизації (С. Гантінгтон) призвела до «інституційних революцій» у більшості соціалістичних держав.

Докладний огляд умов і причин, теоретичних витоків і методологічних особливостей становлення і сучасного стану концепцій нового інституціоналізму в західному суспільствознавстві було надано Б. Вейнгастом, Б. Г. Пітерсом і Б. Ротстайном у фундаментальному виданні «Політична наука: нові напрямки» (1996). Відзначивши, що «сучасний інституціональний аналіз вивчає скоріше реальну поведінку, ніж лише формальні, структурні аспекти інститутів» [18, с. 219], автори огляду виокремлюють його напрямки — історичний, соціальний, економічний, культурологічний, структурний інституціоналізм, інституціоналізм раціонального вибору. Останнім часом набувають поширення новітні інституціональні під-

ходи — передусім конструктивістський, дискурсивний (концептуальний), мережевий, когнітивний [17, с. 7].

В суспільствах, що трансформуються, політичні інститути першими піддаються радикальному реформуванню. Проте результати цих реформ часто виглядають вкрай неоднозначними. Тому не випадково неінституціональний підхід щодо вивчення процесів демократизації отримав досить міцне визнання і широке застосування з боку західних прихильників транзитологічної парадигми і теорій демократичних переходів (Г. О'Доннел, Т. Карл, А. Пшеворський, Ф. Шміттер та ін.). Цей засіб теоретизування щодо пострадянських соціально-політичних трансформацій активно беруть на озброєння російські дослідники. При цьому спостерігається інтерес майже до всіх вищезазначених різновидів інституціонального аналізу (О. Бесонова, В. Биченков, В. Гельман, Т. Заславська, С. Кірдіна, В. Нечаєв, В. Пантін, С. Патрушев, В. Панов, І. Сітнова, А. Хлопін тощо). Наочним показником підвищення уваги російських колег щодо комплексного вивчення інституціональних процесів є формування в межах політичної науки окремої субдисципліни — інституціональної політології [8].

На жаль, в Україні наукові розміркування про політичні інститути здебільшого торкаються їх загальних або суто формальних аспектів, що притаманно традиційному інституціоналізму. Проблеми становлення інститутів президентства, парламентаризму, виборів, багатопартійності, конституційної реформи є досить популярними у вітчизняних науковців, але вони розглядаються практично без урахування процесів дій та взаємодії акторів, які прямо зацікавлені у впровадженні тих або інших моделей інституціонального дизайну. Окремі спроби звертання до зазначеної проблематики (В. Андрусів, І. Гончаренко, М. Кармазіна, А. Колодій, А. Крап та ін.) поки що суттєво не вплинули на переорієнтацію дослідницьких зусиль в даному напрямку. Певною мірою брак нових підходів до поняття інститутів, пострадянських інституціональних трансформацій та ролі в них суб'єктивного фактору відчують українські соціологи (С. Войтович, Є. Головаха, Н. Паніна, С. Макеев, Ю. Чернецький), однак їхні розвідки звичайно мають власний предмет і не стосуються виключно політичної сфери.

Отже, вважаючи перспективним дослідження соціально-політичної трансформації в Україні з точки зору неінституціонального підходу, а також структурно-діяльнісної парадигми аналізу, спробуємо довести свою точку зору. Враховуючи, що відносно цих підходів мова йде «про набір базових припущень і настанов, а не про набір тем або ж визначень, що таке інститут, про методологію, а не предмет», вони можуть бути застосовані для вивчення широкого кола емпіричних проблем [16, с. 12–13]. Наприклад, «нових інституціоналістів» цікавлять усі державні та соціетальні інститути, які формують засоби виявлення політичними акторами своїх інтересів і структурують їх відносини з приводу влади з іншими групами: правила виборчої боротьби, структура партійних систем, відносини між різноманітними установами держави і організаціями економічних акторів у вигляді підприємницьких об'єднань і профспілок. Увага приділяється

також символам і цінностям, стереотипам і регламентам, які впливають на макрополітику [16, с. 15]. Тому ми свідомо обмежимося декількома загальними питаннями, які, на наш погляд, здатні сприяти кращому розумінню сучасних українських реалій. Зокрема, нас цікавить відповідь на такі:

— Чи поглиблюють автори й прихильники названих підходів наші уявлення про сутність і природу політичних інститутів?

— Як вони пояснюють процес взаємодії акторів у межах існуючих інститутів та механізми взаємовпливу структурних і суб'єктних факторів їхнього функціонування?

— Яким чином відбувається створення/відтворення або часткова модифікація політичних інститутів особливо в період суспільних трансформацій?

По-перше, слід зазначити, що у наукових трактовках висхідного для нас поняття «інститут» завжди існувало і дотепер зберігається велике розмаїття. Причому розуміння соціального інституту не тільки як формальної організаційної структури має певну традицію. Так, один з відомих американських теоретиків в цій області Дж. Р. Комманс розглядав інститут як колективну дію з контролю, звільнення та розгляду індивідуальної дії. У Т. Веблена вони становлять переважаючий і постійний спосіб думок, який став звичайним для групи або перетворився для народу в звичай, що встановлює межі й форми людської діяльності [21, с. 117–118]. У Т. Парсонса це «організована система культурних уявлень, норм, спільних для більшості індивідів» [15, с. 324].

Сучасний інституційний аналіз ще більш зосереджується на реальній поведінці суб'єктів, ніж на формальних, структурних аспектах інститутів. Широко відомим є визначення сутності інститутів одним з засновників новоінституціональної теорії Дагласом Нортм. Він вбачає в них «правила гри у суспільстві або, точніше, придумані людьми обмеження, які спрямовують людську взаємодію в певне річище. І, як наслідок, вони структурують стимули в процесі людського обміну — політичного, соціального чи економічного» [12, с. 11]. Е. Гідденс додає, що інститути — це практики, які мають найбільшу просторово-часову протяжність у межах тих або інших суспільств [6, с. 60], тобто тривалі й усталені правила взаємодії та моделі розподілу ресурсів. Якщо наведені судження стосуються будь-якого соціального інституту, то політичним інститутам у більш вузькому розумінні М. Леві дає визначення як «формальним угодам, яких досягають групи людей, поведінка яких регулюється застосуванням чітко встановлених правил і процесом прийняття рішень та підкріпленням повноваженнями одної особи або групи осіб, які формально володіють владою» [Цит. за: 20, с. 161].

Отже, в сучасних підходах розуміння інститутів пов'язане з діями та взаємодіями людей в рамках правил, що структурують процеси виробництва і розподілу, обміну і споживання, відчуження і привласнення різноманітних ресурсів.

Відомий американський політолог Еліно́р Остро́м теж визначає інститути у якості «регуляторів людських дій в ситуаціях, структурованих пра-

вилами, нормами і спільно розподіленими стратегіями». Крім того, вона пояснює, що інститути начебто «невидимі» (invisible), вони існують в розумах учасників соціальної взаємодії, найчастіше — у формі імпліцитного знання, ніж в експліцитній та писаній формі. Для Е. Остром інститути — це «діючі правила» (working rules, rules-in-use) [18, с. 222].

Останнє зауваження нашої думку на думку про певну тавтологію в наведених характеристиках інститутів. Адже «правило — це дещо, що виконується, коли ж воно не діє, тоді, за визначенням, воно перестає бути правилом» [18, с. 227]. Погодимось, що ситуації, коли не виконуються навіть конституційні норми і правила, а політична взаємодія відбувається на основі таємних домовленостей в сучасній Україні аж ніяк не поодинокі. Правда, слід відзначити і те, що вони притаманні не лише перехідним суспільствам або виключно сучасній добі. Як тут не згадати давно і широко відомий вислів про російські закони, чия жорстокість врівноважується необов'язковістю їх виконання? Проте, чи можна в такому випадку казати, що ми маємо справу із зникненням відповідного інституту?

Певною мірою елементи тавтології у визначеннях суті інститутів сьогодні вдалося зняти завдяки розрізненню окремих типів правил. Вони поділяються на формальні й неформальні, офіційно встановлені й не прописані в законах чи кодексах поведінки. Наявність неформальних правил обумовлена традиціями, звичками, загальноприйнятими процедурами прийняття рішень, а їхню роль у будь-якому суспільстві неможливо заздальгідь визначати в оціночних категоріях. З одного боку, неформальні відносини і норми регулюють ті сфери соціальної взаємодії, які принципово чи ситуативно не підлягають юридичному унормуванню. З іншого, такі неформальні правила інколи виявляються своєрідним джерелом щодо майбутніх законів і приписів.

В суспільствах, що трансформуються, сфера відносин, не охоплених законодавчими настановами, досить велика. Існують і такі простори суспільної практики, в межах яких взаємодія на базі неузгоджених, незрозумілих, суперечливих, а часом й застарілих формальних норм пов'язана з неабиякими ризиками для її учасників. Інша річ, що розповсюдження неформальних правил та інститутів (патримоніального володарювання, кланової політики, клієнтелізму тощо) у таких суспільствах неминуче порушує головний принцип демократії — панування права. Але якщо такі правила та інститути стають досить корисними для тих чи інших акторів, вони можуть укорінитися і навіть «окупувати» формальні інститути, завдяки чому вироблюється своєрідний механізм їх самовідтворення. У цьому випадку, як вважають В. Меркель і А. Круассан [11], режим «дефектної демократії» набуває стабільності та може тривати досить довго (докладніше про ефекти та можливі наслідки розповсюдження неформальних правил у пострадянських суспільствах, див.: 5, 7, 22).

Підсумовуючи усі різноманітні тлумачення, можна окреслити зміст категорії «політичний інститут» шляхом фіксації трьох його головних аспектів, до яких відносять: 1) політичні настановлення — комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, які зумовлюють і

регулюють діяльність людини у політичній сфері; 2) політичні утворення, або заклади, організації — певним чином організовані об'єднання людей як колективний актор, та або інша політична структура; 3) усталений тип політичної поведінки, який проявляє себе у певній системі колективних дій, процедури, механізми [4, с. 7–8].

Хоча на перший погляд здається, що ці виокремлені аспекти стосуються достатньо різнорідних політичних явищ, це, як пояснює С. Патрушев, один і той же феномен тільки розглянутий з різних просторово-часових позицій. Політичне утворення, якщо розглядати його зсередини, з точки зору діючих у ньому правил — це політичний інститут, а у взаємодії з іншими — політична організація [16, с. 10].

Характеристика інститутів як сукупності певних правил, які обмежують і регулюють дії та взаємодію суб'єктів, виявила так званий «парадокс обмежень», тобто проблему узгодження поведінки акторів в межах інститутів і з приводу їхньої зміни. Якою мірою політичні актори обмежені у своїх діях структурою існуючих інститутів і наскільки вони відповідальні за репродукцію або виникнення певних політико-інституційних форм? У більш фундаментальній площині ця проблема торкається з'ясування природного дуалізму (протиріччя) між структурою та агентом, а також об'єктивізмом і суб'єктивізмом як принципами його аналізу.

Теоретики нового інституціоналізму, як вже відзначалося, зовсім не вважають, що «інститути понад усе», а, навпаки, скоріше підкреслюють, що «політику роблять» не інститути, а саме актори [14, с. 52]. Проте механізм їхнього впливу на динаміку й функціонування інститутів вони пояснюють, виходячи з різних методологічних позицій. Спочатку найбільше розповсюдження отримала логіка, що притаманна теорії раціонального вибору. Згідно з нею, як зазначають П. Холл і Р. Тейлор, «актори створюють інститути, щоб ... отримати вигоди від кооперації... Вони зберігаються доти, доки надають акторам більше вигод, ніж альтернативні інститути». [Цит. за: 14, с. 53]. Інститути змінюються, тому що актори прагнуть змінити їх, очікуючи, що це максимізує їх корисність. Теорія раціонального вибору в рамках неінституціонального підходу базується на тому, що індивіди в процесі взаємодії для того, щоб зробити цю взаємодію можливою, щоб координувати свою поведінку, здійснюють раціональний вибір: вони створюють інститути, обираючи з різних варіантів ті, які вважають оптимальними. Причини виникнення та/або зміни інститутів пов'язані зі зміною характеру інституціонального спілкування людей, зумовленого як оновленням формальних норм і процедур, так і неформальних регламентів та правил гри.

У рамках зазначеного підходу існує дві версії. Перша розглядає інститути як «колективну користь» — ефективні для всього суспільства настанови, які дозволяють максимізувати корисність та максимально знизити транзакційні витрати. Тобто люди створюють такі інститути («правила гри»), які знижують невизначеність взаємодії та підвищують продуктивність використання ресурсів. Відповідно зміна інститутів станеться у тому випадку, якщо вона дасть можливість ще більше знизити транзакційні

витрати. Інститути, згідно даного підходу, виникають як засіб координації та вирішення проблеми колективної дії.

Критично аналізуючи цю версію інституціоналізму раціонального вибору, російський політолог П. Панов підкреслює, що зміст концепту «колективна користь» є занадто розмитим, внаслідок чого у його розумінні немає повної єдності [14, с. 53]. Додамо також, що розрахунки максимальної корисності від тих або інших стратегій взаємодії, які вироблені в межах теорії ігор і активно застосовуються теоретиками раціонального вибору, скоріш придатні для моделювання та прогнозування поведінки індивідуальних акторів у досить обмеженому просторово-часовому континуумі (наприклад, у ході електоральних змагань, створення парламентських коаліцій тощо). Політика ж загалом залежить від дії самих різних суб'єктів, в тому числі корпоративних, інтереси і цілі яких мають мало спільного із загальним «колективним благом».

Друга версія — так званий дистрибутивний (от distribution — розподілення) підхід, пропонує більш реалістичний погляд на взаємодію політичних суб'єктів в процесах інституціонального генезису. За концепцією Джека Найта, який і запропонував цей підхід, інститути виникають як побічний продукт боротьби за владу та розподіл ресурсів у суспільстві. Він вважає, що оскільки в рамках раціонального вибору можлива не одна, а декілька інституціональних рівноваг, вибір інститутів не може бути пояснений вигодами від кооперації: «Первинною мотивацією при створенні соціальних інститутів не може бути досягнення колективних цілей... Інституціональні правила створюються діями раціональних акторів та опосередковують їхню взаємодію... Актори вимагають від інститутів, щоб останні фокусувалися не стільки на колективних результатах, скільки продукували соціальні наслідки, найбільш вигідні для них як раціональних акторів» [25, с. 38]. Таким чином, виникнення інститутів — наслідок властивої суспільству боротьби за владу. Суб'єкт, який володіє достатніми ресурсами, щоб прагнути до влади над іншими, буде обмежувати дії інших відповідно до своїх вигод. Обмежуючи дії інших, суб'єкт, в свою чергу, може прогнозувати їх поведінку, відповідно знижується невизначеність взаємодії. Як бачимо, обидві окреслені версії інституціоналізму раціонального вибору акцентують увагу на соціально-конструктивістському характері взаємодії політичних суб'єктів та інститутів. При цьому активна, формоутворююча роль саме суб'єктів стає основним предметом аналізу.

Незважаючи на досить «елегантне пояснення виникнення інститутів» (П. Холл), зазначені концепції перебільшують утилітарні мікрооснови суспільної поведінки. З цього приводу Б. Ротстайн не без гумору зазначає: якщо б концепції раціонального вибору і теорії ігор «були прийняті у якості нормативної бази для (рекомендованої) соціальної дії, ефективні соціальні інститути, скоріш за все, взагалі не були б створені» [20, с. 175].

Отже, застосування теорії раціонального вибору під час інституціональних досліджень залишає відкритими безліч питань. Зокрема, для суспільств, подібних Україні, що переживають стадію прискореної перебудови всієї інституціональної системи, важливими є такі: Чи можна ра-

ціональним шляхом здійснювати оцінку й відбір політичних інститутів, які були б оптимальними та ефективними у вирішенні нагальних завдань конкретного суспільства? У який спосіб нові інститути стають стабільними і легітимними, якщо вони є продуктом свідомих дій лише впливових політичних акторів або результатом їх боротьби за владу?

Певним чином прояснити відповідь на ці питання допомагає застосування концепцій, вироблених у межах сучасної структурно-діяльничої парадигми і зосереджених на макрорівні аналізу соціальної взаємодії. В рамках даного напрямку виникли концепції морфогенезу (У. Баклі), активного суспільства (А. Етциони), концепція суспільства, що саморозвивається (А. Турена, теорія структурації (Е. Гіденс), теорія морфогенезу/морфостазису (М. Арчер), теорії соціальних практик та їх виробництва (П. Бурд'є), теорії «соціального становлення» (П. Штомпки) та ін.

Висхідною тезою цих авторів є положення про те, що у нестабільному суспільстві вирішальну роль починають відігравати суб'єкти соціальної дії, які з'являються за певних обставин і своєю практичною діяльністю змінюють, перетворюють соціальні умови і форми свого буття. Всі дослідники відзначають діалектику взаємовідносин між структурою та агентом: наскільки структура впливає на агента, настільки і агент впливає на розвиток структури. Така позиція суттєво відрізняється від висновків функціоналізму й структуралізму, згідно яким «структура (у самих різних сенсах, які приписують цьому поняттю) має перевагу понад дією, і обмежуючі властивості її підкреслюються особливо» [6, с. 39].

Так, концепція П. Бурд'є надає докладну картину утворення соціальних груп та інститутів. Його структурна концепція поля конкретизує уявлення П. Бурд'є щодо соціального простору та механізмів його трансформації. Він вводить поняття «поле» для позначення соціального світу, який визначається ним як «мережа і конфігурація об'єктивних відносин між позиціями» [2, с. 55]. Суто політичне поле уявляє собою автономний універсум, простір гри, якій функціонує за правилами відповідності специфічних інтересів його агентів і логікою самої гри. Як структура відмінностей, поле передбачає наявність агентів, що володіють істотними характеристиками для отримання позиції «значущості» по відношенню до інших. Окрім діючих суб'єктів у політичному полі знаходяться об'єктивовані структури — політичні інститути, спільноти та ін. Інститут, на думку П. Бурд'є, виступає формою функціонування політичного поля. П. Бурд'є намагається подолати штучне протиставлення «об'єктивації» соціального світу та «індивідуалізації» людської практики [21, с. 120]. Це йому вдається за допомогою поняття «габітус». Альтернатива «індивід — суспільство» замінюється на відносини «габітус — поле». Габітус визначається як система відтворення поведінки, сприйняття, оцінки поведінки агента. Конструювання моделей залежить від того, яку соціальну позицію займає агент. Визначальними для габітусу є соціальні умови його відтворення і суб'єктивні умови його існування. Згідно П. Бурд'є, процес конструювання соціальної позиції агента здійснюється з урахуванням не лише об'єктивних умов існування, але й різних форм капіталів (економічного, політичного, символічного, культурного та ін.).

Бурд'є розподіляє агентів по різних полях соціального простору. Він вважає, що кожний актор володіє тим або іншим капіталом, ресурсом, який дозволяє йому здійснювати владу і контроль. Різновидами політичного капіталу є особистий та делегований капітал. Останній з'являється в процесі обмеженого і тимчасового переносу капіталу, що належить інституції та контролюється нею. Держава ж за П. Бурд'є виступає володарем мета-капіталу, який надає владу над іншими видами капіталів та над їх власниками [3, с. 227]. Капітали, які є однією з істотних характеристик функціонування полів, ієрархічні, причому домінуючим стає економічний капітал. З огляду на емпірично доведений факт використання економічного капіталу в українській політиці, який має безліч наочних прикладів, розміркування П. Бурд'є отримують для нас додаткову актуальність.

Широко оперує поняттям «структура» і Е. Гіденс, відрізняючи його від поняття «системи». В його теорії структурації «структура розглядається як властивість соціальних систем, «замкнена» у практиках, що регулярно відтворюються у просторі і часі». Проте «суб'єкти діяльності не створюють соціальні системи: вони відтворюють або перетворюють їх, перероблюючи те, що послідовно і безперервно втілювалося за допомогою *практики*». Усталеність соціальних інститутів до змін та різного штибу маніпуляцій з боку індивідуальних суб'єктів, на думку Е. Гіденса, залежить від ступеню їх просторово-часової протяжності й укоріненості [6, с. 248–249].

Фактично саме тут Е. Гіденс намагається подолати протиставлення мікро- і макрорівнів аналізу соціальної реальності, яке спостерігається, наприклад, між прибічниками структуралізму і функціоналізму та представниками герменевтики та «інтерпретативної соціології». Перші підкреслюють перевагу соціального цілого над його окремими елементами (індивідуальними акторами) і стверджують, що структура має перевагу над дією, що соціальні зміни визначаються перш за все макрохарактеристиками суспільства, а взаємодія на індивідуальному рівні не відіграє такої значної ролі. Другі зсувають акцент у бік суб'єкта і вважають, що головну роль в соціальних змінах відіграє «мікрорівень» — рівень взаємодії індивідів, на якому базуються усі подальші масштабні перетворення системи.

Натомість Гіденс стверджує, що ці рівні («макро» і «мікро», що відповідають у нього поняттям «системної» та «соціальної інтеграції») сполучаються через інституціональні практики, що дає можливість зрозуміти, «яким чином взаємодія «лице в лице» структурно вбудована в систему великих просторово-часових інституціональних утворень» [6, с. 22]. Соціальні системи складаються з «патернів» відносин між соціальними агентами і групами, які відтворюються та змінюються у часі і просторі. Тобто, це системи практик, що розгортаються у часі та просторі. Саме інституціональні практики є «джерелом і основою утворення і суб'єкта, і соціального об'єкта» [6, с. 17]. «Інституціональні характеристики (структуральні властивості) соціальної системи існують лише завдяки відтворенню різних форм соціальної поведінки у часі та просторі. Устрій соціальних інститутів можна осмислити, зрозумівши, яким чином різні соціальні діяльності «розтягуються» в широкому просторово-часовому діапазоні» [6, с. 15–16].

Важливо відзначити, що Е. Гіденс прямо включає у визначення інститутів поняття практики, яку формують агенти. Структури існують у часі і просторі лише у вигляді цих практик. Під структурами Е. Гіденс розуміє набір правил і ресурсів у суспільстві, які складають незмінну основу соціальних практик та приписують способи соціальної поведінки. Структурні властивості соціальних систем є як засобом, так і результатом практик, які вони регулярно відтворюють і які конституують соціальні системи. Структурні властивості зумовлюють існування у часі і просторі однакових соціальних практик і надають їм «систематичної» форми. Людина, яка здійснює характерні для даного суспільства дії, тим самим забезпечує для них можливість бути повтореними наступними поколіннями. Гіденс зазначає, що структура як обмежує дію, так і створює можливості для її здійснення, структура є значущою умовою виконання будь-якої дії, в тому числі для фундаментальних соціальних змін.

Заслугує на увагу і підхід британської дослідниці М. Арчер, з позицій якої інституційні зміни можуть уявляти собою процеси трансформації (морфогенезу) або відтворення (морфостазису). Вона виокремлює своєрідних посередників соціальної взаємодії: культурну систему, до якої входять ідеї та тексти, і соціокультурну систему, де безпосередньо відбувається взаємодія людей і соціальних груп. На думку М. Арчер, певні властивості соціальної структури і культури спочатку задають ті межі, всередині яких можуть мати місце конкретні соціальні ситуації. Таким чином, пояснювальна модель М. Арчер включає в себе, по-перше, попередні структури, а, по-друге, умови і механізми, що породжують «структурне оновлення» в процесі «соціальної взаємодії» суб'єктів, результатом чого є «розробка структури». При цьому структура передує в часі діям, які її трансформують, а «розробка структури» виявляється у часі пізнішою, ніж дії, які її трансформують [1, с. 197].

Така досить складна логіка виникнення інститутів знову привертає увагу дослідників до культурних та історичних факторів, які були відсутні на дальній план в період панування раціоналістичних теорій. М. Арчер формулює ще одну важливу тезу: «Діяльність не лише сприяє структурним і культурним змінам, але й сама змінюється в ході цього процесу» [Цит. за: 24, с. 253]. Ця теза відкриває нові можливості для дослідження «морфогенезу діяльності». В такому контексті проявляються й найважливіші риси діяльності — здатність до роздуму, цілеспрямованість, прагнення до росту і новацій, пов'язані з можливістю реалізації людської «здатності до пізнання». Два типи суб'єктів — «корпоративні агенти» і «первинні агенти» — теж володіють різними характеристиками з точки зору їх морфогенезу. Таким чином, до теорії морфогенезу додається третій принцип. М. Арчер називає його «подвійним морфогенезом» і описує як процес, «в якому формування і структури, і діяльності є результатом їх взаємодії. Структура — це результат взаємодії, що виробляється спільно: діяльність формується і змінює структуру в процесі власної зміни» [24, с. 253].

У деякій мірі схожій ідеї висловлює Ніл Флігстін. Він вважає, що спільна діяльність акторів виробляє в них соціальні навички, які виявляються

корисними, наприклад, у формуванні політичних коаліцій, спрямованих на створення інститутів. Тут суб'єкти виступають у ролі «інституціональних підприємців». В інших випадках соціальні навички використовуються для того, щоб хоч найменше утримати розрізнені соціальні групи в межах одного поля. Так або інакше майстерні стратегічно орієнтовані актори створюють нові культурні рамки [frames] на базі вже існуючих фреймів для того, щоб організувати спільні дії людей [23].

На думку П. Штомпки, якому належить чи не найбільш фундаментальний критичний огляд сучасних теорій соціальних змін, головна перевага концепції М. Арчер — це «усвідомлення того, що унікальною рисою, яка відрізняє соціальні системи від органічних або механічних систем, є їхня здатність піддаватися радикальному трансформуванню», чим вони, врешті-решт, зобов'язані людині [24, с. 252]. До позитивних здобутків М. Арчер, Н. Флігстїна та їх однодумці можна додати і застосування важливого аспекту інституціонального аналізу — культурологічного, якого інші теоретики, зокрема, Е. Гіденс, лише побіжно торкаються, коли підкреслюють історичну обумовленість інститутів.

Певний внесок у розуміння інституціональної динаміки робить і сам П. Штомпка. Він пропонує власну версію «морфогенетичного підходу», відповідно до якого будь-яка зміна розглядається як потенційна «можливість, а не кінцеве досягнення; як динамічна, відносна якість конкретного процесу, яка змінюється в ході еволюції, а не як абсолютний, універсальний, зовнішній стандарт; як історична можливість, відкритий вибір, а не як неминуча тенденція і, нарешті, як продукт (часто непередбачений і навіть неусвідомлений) людських — індивідуально різноспрямованих і колективних — дій» [24, с. 62]. Останнє зауваження виглядає як пряма настанова щодо дій найбільш завзятих реформаторів і «конструкторів» політичних інститутів у «нових демократіях».

Надаючи високу оцінку висвітленню процесів інституціональних змін з точки зору структурно-діяльнісної парадигми, І. Сітнова наполягає на тому, що зазначений спосіб аналізу відкриває нові можливості у дослідженні трансформаційних процесів. В його світлі стає зрозуміло, що, по-перше, актор чи агент — це людина з певною ресурсомісткістю, різними владними диспозиціями, знаннями, навичками, певним рівнем символічного капіталу (в нашому випадку — це сукупність засобів і ресурсів особистості, які визначають її цільові функції). Владна група — це мобілізована група, готова до спільних практик заради спільної мети і спільного інтересу. По-друге, соціальні практики складають матеріальний зміст групи. Соціальні практики керуються капіталом (ресурсами). По-третє, соціальні інститути — це механізми стійкого відтворення певних ресурсів, диспозицій, соціальних ситуацій, це правила взаємодії між агентами та владними групами. Соціальні інститути визначають соціальні позиції акторів і владних груп. По-четверте, комплекс елементів, що взаємодіють (інститутів, секторів суспільства), здійснює активний обмін з середовищем. Основною одиницею структури є соціокультурні поля, які представляють собою надіндивідуальну реальність, породжену соціальною взаємодією людей [21, с. 124].

В цілому можна погодитися і з оцінкою, і з наведеною інтерпретацією основних положень розглянутих теорій, зроблених російською дослідницею. Але слід все ж таки відзначити, що розглянуті нами вище аналітичні конструкції мають широкий загальносоціологічний зміст і з огляду на це ще потребують додаткової адаптації до суто політологічної проблематики.

Поки що політологи пострадянських країн здебільшого орієнтуються на вже готові концепції інститутів, створені колегами із суміжних дисциплін. Звертаючи на це увагу, П. Панов наполягає на тому, що суто політичні інститути повинні отримати спеціальне визначення, і виокремлює такі їх специфічні властивості, як: 1) наявність примусу, 2) сегментарний характер політичної спільноти, завдяки чому публічне благо, на яке за своїм змістом орієнтується політична дія, по-різному усвідомлюється й артикулюється окремими сегментами (групами), 3) політичний лад може існувати лише завдяки впевненості членів спільноти в емпіричній значущості цього ладу [14, с. 80, 83–85]. На тлі цих зауважень П. Панов здійснює спробу концептуалізації поняття «політичний інститут» і пропонує виходити з того, «що політика представляє собою колективну дію, за своїм суб'єктивним змістом орієнтовану на виробництво публічного блага» [14, с. 82]. Але він підкреслює, що «політичні інститути — не ті, за допомогою яких виробляється спільне благо, а суто ті, завдяки яким приймають політичні рішення» [14, с. 87].

Досить очевидна уразливість цього визначення компенсується, на нашу думку, хоча б тим фактом, що дозволяє зорієнтувати зусилля політологів на переусвідомлення механізмів взаємодії політичних суб'єктів та інститутів у площині не стільки індивідуального, скільки колективного вибору. Тим більш, що з цього приводу вже з'явилися цікаві розвідки, такі як, наприклад, роботи Нобелівського лауреата 2009 р. американського політолога Елінора Остром. Базуючись на численних експериментах, дослідниця, зокрема, підкреслює недостатню прогностичність моделей суто раціонального вибору. Вона зауважує, що «правила можуть сприяти посиленню співпраці, якщо взаємні зобов'язання будуть чітко й відкрито висловлені. У тих випадках, коли в результаті дій за правилами прибутки та витрати розподіляються нерівномірно, розраховувати на позитивні норми поведінки не доводиться» [13, с. 21]. З огляду на значну розповсюдженість практик тінювих домовленостей в сучасній українській політиці варто було б також звернути увагу на тих суб'єктів, кому, як відзначає Е. Остром, «корисно, щоб деякі соціальні проблеми зовсім не вирішувалися, наприклад, пов'язані із створеннями монополій та картелів, які не визнають мораль і закон, перешкоджають створенню відкритого суспільства і розвитку економіки» [13, с. 36].

На таку імовірну тенденцію виникнення «своєрідних картелів», небезпечну щодо розвитку реальної демократії у пострадянських країнах, свого часу звернув увагу А. Пшеворський. Він зазначив, що такі картелі «обмежують конкуренцію, перекривають суперникам шлях до успіху й розподіляють вигоди, пов'язані з політичною владою, тільки серед своїх». В результаті, «демократія з легкістю перетворюється на приватне підприємство

лідерів кількох політичних партій і корпоративних союзів, в олігополію, змову з метою виключення сторонніх» [19, с. 134].

Аналіз усієї сукупності умов і причин, завдяки яким розвиток інституціонального реформування в Україні пішов саме за цим сценарієм, потребує окремої розмови, що виходить за межі завдань даної статті. Він потребує залучення не тільки окресленого вище теоретичного інструментарію, але й застосування методологічного арсеналу сучасної транзитології, зокрема, напрацьованих нею принципів порівняння і узагальнення досвіду країн, що налаштовані на побудову демократії. Тому дозволимо собі лише деякі розміркування з цього приводу.

В Україні від самого початку інституціонального будівництва була задіяна не стільки стратегія цілеспрямованого конструювання, скільки засіб «спроб і помилок» у впровадженні запозичених інституціональних форм виключно західного зразка. Інноваційна складова цього процесу була і залишається мінімальною. Цим можна пояснити тривалий і суперечливий характер пристосування імплантованих політико-інституціональних форм, які й досі не набули вигляду цілісного й усталеного інституціонального дизайну, а його численні прогалини заповнюються неформальними інститутами і правилами. Одночасно відбувається «деформалізація правил» (А. Хлопін) — трансформація інститутів, в ході якої формальні правила в значній мірі заміщуються неформальними та вбудовуються в систему суспільних відносин [22, с. 6]. Все це утворює в суспільстві явище так званої «подвійної інституціоналізації» (Є. Головаха, Н. Паніна) [див.: 7].

Безперервні спроби часткових або системних модифікацій інституціональної структури відбуваються, зокрема, з причин відсутності у політичних гравців соціальних навичок (Н. Флігстін) щодо вироблення публічних домовленостей, які, звісно, вимагають взаємної довіри, прийняття на себе певних зобов'язань з дотримання спільних правил і санкцій за їх порушення. Мажоритарна політична гра за принципом «переможець отримує все» стимулює встановлення не стільки таких загальноприйнятних правил, механізмів співробітництва і оновлення кола політичних гравців, скільки обмеження політичної конкуренції і закріплення власної позиції в суспільному просторі. Сам конфронтаційний характер взаємодії українських політичних акторів заважає становленню головного демократичного інституту — інституту верховенства права, без якого не можна подолати подвійну невизначеність (невизначеність і правил гри, і її результатів) як головну рису перехідного стану суспільства.

Натомість періодична зміна правил відкриває нові можливості для політичних і економічних акторів. Це відбувається у випадку, коли «сильні» групи, які різняться за мірою своєї впливовості, при розширенні можливостей відтворення нових ресурсів вступають у соціальну взаємодію, яка має конфліктний характер і пов'язана з боротьбою за обмежені ресурси. Останні тенденції розвитку вітчизняних політичних процесів досить логічно, послідовно (й цілком у дусі розміркувань П. Бурд'є) виводять у центр політичного поля тих гравців, які володіють найбільшим об'ємом сукупного соціального капіталу. Невипадково зміну форми правління в Укра-

їні восени 2010 р., а вірніше повернення до попередньої президентсько-парламентської моделі деякі вітчизняні аналітики схильні пояснювати не стільки авторитарними нахилами В. Януковича, скільки інтересами «сильних» гравців — олігархічних груп, які у ситуації світової економічної кризи несуть найбільші витрати від політичного безладдя і нестабільності в державі. Не беручись давати власні довгострокові прогнози, зазначимо лише, що конкуренція у межах загальних правил навряд чи є головною метою названих гравців. Проте реальне значення певного інституту визначається його здатністю щодо вирішення проблем колективної дії. Іншими словами, особливу усталеність, функціональність і легітимність набувають саме ті з них, які спонукають акторів до співпраці, одночасно переконуючи їх, що ця стратегія не тільки можлива, а й оптимально корисна.

Підсумовуючи, слід визнати, що наш огляд новітніх соціальних теорій, здатних просунути вперед вітчизняні політологічні дослідження щодо взаємодії політичних суб'єктів та інститутів, аж ніяк не претендує на вичерпність. Зрозуміло, що їхні операційні та евристичні можливості, а також статус у сучасних науках про суспільні трансформації не є однаковим. Логіка концепцій, вироблених на тлі новоінституціонального підходу, на нашу думку, більш придатна щодо з'ясування і прогнозування локальних і обмежених часом транзакцій, які відбуваються всередині наявних формальних інститутів і де витрати й виграші суб'єктів є більш-менш очевидними. У таких ситуаціях, як розробка законопроектів, прийняття бюджету, створення урядових коаліцій, формування лобістських груп чи електоральна боротьба, теорії індивідуальної або колективної взаємодії здатні слугувати підґрунтям щодо стратегій відповідних емпіричних досліджень. Також додамо, що новоінституційні теорії індивідуального вибору передусім орієнтовані на метафору ринку. Оскільки ж ані економіка, ані політика суспільства, що трансформується, не має за визначенням справжніх ринкових характеристик, то повернення у площину інституціонального аналізу проблематики соціокультурних та історико-культурних факторів здається зовсім не зайвим.

Концепції авторів, що належать до структурно-діяльнісної парадигми теоретизування, розкривають більш загальні проблеми, пов'язані з «становленням відкритого, рефлексивного, нелінійного соціуму, відповідно, нової ролі людини як самоорганізованого актора, який має справу з інституціональними ризиками, проблемою адаптації своєї самоідентифікації до розривів сучасного суспільного розвитку, метаморфозами структур, які по-різному функціонують у різних темпосвітах» [10, с. 6–7]. Отже, розглянуті нами групи концепцій певною мірою доповнюють одна одну. Разом вони висвітлюють досить об'ємну картину сучасних суспільств, яким притаманна як індивідуальна, так і інституціональна рефлексивність, та спонукають до більш реалістичного погляду на процеси пострадянських інституціональних трансформацій в Україні.

Література

1. Арчер М. Реализм и морфогенез / М. Арчер // Теория общества : сборник / [пер. с нем., англ.; вступ. статья, сост. и общая ред. А. Ф. Филиппов]. — М. : Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 1999. — С. 63–78.
2. Бурдые П. Начала / П. Бурдые ; [пер. с фр./ отв. ред. перевода Н. А. Шматко]. — М. : Socio-Logos, 1994. — 288 с.
3. Бурдые П. Дух государства: генезис и структура бюрократического поля / П. Бурдые ; [пер. с фр. Н. А. Шматко] // Социология социального пространства. — СПб. : Алтейя, 2007. — С. 220–254.
4. Быченков В. М. Институты. Сверхколлективные образования и безличные формы социальной субъектности : монография / В. М. Быченков. — М. : Рос. акад. социальных наук, 1996. — 976 с.
5. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Я. Гельман // Полис. — 2003. — № 4. — С. 6–25.
6. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуриации. / Э. Гидденс. — [2-е изд.] — М. : Академический Проект, 2005. — 528 с. — («Концепции»).
7. Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціалізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 5–22.
8. Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России : [кол. мон. / под ред. С. В. Патрушева] / С. В. Патрушев, С. Г. Айвазова, Е. А. Гвоздева и др. — М. : ИСП РАН, 2006. — 590 с.
9. Кармазина М., Шурбована О. «Институт» та «інституція»: проблема розрізнення понять. / М. Кармазина, О. Шурбована // Політичний менеджмент. — 2006. — № 4. — С. 10–19.
10. Кравченко С. А. Социология модерна и постмодерна в динамически меняющемся мире: монография / С. А. Кравченко. — М. : МГИМО-Университет, 2007. — 264 с.
11. Меркель В., Круассан А. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях / В. Меркель, А. Круассан // Полис. — 2002. — № 1. — С. 6–17; № 2. — С. 20–30.
12. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; [пер. з англ. І. Дзюб]. — К. : Основи, 2000. — 198 с.
13. Остром Э. Теория рационального выбора коллективного действия. Бихевиористский подход. Обращение президента Американской политологической Ассоциации, 1997 г. [Электронный ресурс] / Э. Остром ; [пер. с англ. Э. Г. Зверевой] // Вопросы государственного и муниципального управления. — 2010. — № 1. — С. 5–52. — Режим доступа: <http://ecsocman.edu.ru/data/2010/10/03/1214787763/%D0%9E%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%BC%205-52.pdf>
14. Панов П. В. Институционализм рационального выбора: потенциал и пределы возможностей / С. В. Патрушев, С. Г. Айвазова, Е. А. Гвоздева и др. // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России : [кол. мон. / под ред. С. В. Патрушева]. — М.: ИСП РАН, 2006. — С. 43–92.
15. Парсонс Т. О структуре социального действия. / Т. Парсонс ; [пер с англ. / под общей ред. В. Ф. Чесноковой и С. А. Белановского]. — М. : Академический Проект, 2000. — 800 с.
16. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке / С. В. Патрушев, С. Г. Айвазова, Е. А. Гвоздева и др. // Институциональная политология: Современный институционализм и политическая трансформация России : [кол. мон. / под ред. С. В. Патрушева]. — М.: ИСП РАН, 2006. — С. 7–42.
17. Патрушев С. В. Институциональная политология: четверть века спустя / С. В. Патрушев // Политическая наука. — 2009. — № 3. — С. 5–19.
18. Питерс Б. Г. Политические институты: вчера и сегодня. / Б. Г. Питерс // Политическая наука: новые направления / [пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой / науч. ред. Е. Б. Шестопал]. — М. : Вече, 1999. — С. 218–261.
19. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке / А. Пшеворский ; [пер. с англ. / под. ред. проф. Бажанова В. А.]. — М. : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. — 320 с.

20. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы / Б. Ротстайн // Политическая наука: новые направления / [пер. с англ. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой / науч. ред. Е. Б. Шестоपाल]. — М. : Вече, 1999. — С. 149–180.
21. Ситнова И. В. Институциональные изменения в современной России: активистско-деятельностный подход // Проблемы политической традиции и модернизации России: [под ред. А. Ю. Мельвиля]. — М. : Моск. обществ. науч. фонд, 2001. — С. 117–148. — (Серия «Научные доклады»).
22. Хлопин А. Д. Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? / А. Д. Хлопин // Полис. — 2004. — № 6. — С. 6–15.
23. Флигстин Н. Поля, власть и социальные навыки: критический анализ новых институциональных течений [Электронный ресурс] / Н. Флигстин // Экономическая социология. — 2001. — № 4. — Том 2. — С. 28–55. — Режим доступа: http://ecsoc.hse.ru/data/042/587/1234/ecsoc_t2_n4.pdf
24. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка ; [пер. с англ. А. С. Дмитриева / под ред. В. А. Ядова]. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 416 с.
25. Knight J. Institutions and social conflict / J. Knight. — New York : Cambridge University Press, 1992. — 234 p.

Н. Е. Степанова

кандидат исторических наук, доцент кафедры политологии
Институт социальных наук

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
к. 35, Французский б-р, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

А. А. Милюкова

аспирантка кафедры политологии
Институт социальных наук

Одесского национального университета имени И. И. Мечникова
к. 35, Французский б-р, 24/26, г. Одесса, 65058, Украина

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ СУБЪЕКТОВ И ИНСТИТУТОВ В СВЕТЕ НОВЕЙШИХ СОЦИАЛЬНЫХ ТЕОРИЙ

Резюме

В статье дается критический анализ существующих научных позиций в отношении общих механизмов взаимодействия субъектов и институтов, а также обосновывается целесообразность использования полипарадигмального подхода для изучения политико-институциональных трансформаций в переходных обществах.

Ключевые слова: политическая трансформация, политический институт, неоинституциональный подход, структурно-деятельностная парадигма.

N. E. Stepanova

Department of Political Science, Institute of Social Sciences
Odessa National I. I. Mechnikov University
Room 35, Frantsuzskiy Blvd, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

A. O. Milyukova

Department of Political Science, Institute of Social Sciences
Odessa National I. I. Mechnikov University
Room 35, Frantsuzskiy Blvd, 24/26, Odessa, 65058, Ukraine

**POLITICAL ACTORS' AND INSTITUTES' CO-OPERATION FROM THE
POINT OF VIEW OF THE MODERN SOCIAL THEORIES**

Summary

The article gives the critical analysis of modern scientific positions in regard to the general mechanisms of co-operation of actors and institutes, and also substantiates the expediency of multiparadigmatic approach for the study of institutional transformations in transitional societies.

Key words: political transformation, political institute, neoinstitutionalism, structurally pragmatic paradigm.